

Ә. ОРНЫҚБАЙҰЛЫ

АБАЙ ЖӘНЕ НАРЫҚ

(*Абай шығармаларындағы экономикалық құн көзқарасы*)

Абай шығармаларын терендей үніліп, қаншалық зерттеген сайын, әр дәуірде жаңа қырларынан жарқырап көрінетін тұстары да көбейіп келеді. Мұны Абайтану тарихының алғашқы кезеңінен бастап қазірге дейінгі жыл сайын жазылып келе жатқан әр тақырыптағы зерттеу енбектерінен де көруге болады. Мұның себебі, Абай енбектері тек әдеби туынды ғана емес, бүгінгі өз алдына отау пән ретінде бөлекtenіп арнаға түскен философия, педагогика, эстетика, этика, психология, т.б. ғылымдарымен, сондай-ақ, діни ағарту, халықтық дүниетаным сияқты салалармен тікелей байланысып жататын өмбебаптыққа ие болғандығында деп білеміз.

Абайдың кейбір шығармалары экономикалық қарым-қатынасты бейнелеп өз дәуірінде халықтық экономикалық құрылымдардың өркениет өресін де айқын көрсете алады. Тіпті бүгінгі техника заманының жағдайына да үйлесетін, ден қойып үйренсе, халқымыздың бүгін де көдесіне жарап, байлыққа бастай алатын өміршөң күндылығын да анғартады. Алайда қазіргі нарықтық қатынас барлық саланың басында тұрған жағдайда, экономикалық ой-пікірлер тек дамыған елдердің, өркениетті халықтардың экономикалық назариялары мен ағымдары төнірегінде болып, ұлттық сипат алған нарық ауқымына, оның арыдан бастап бүгінге дейінгі тарихына ғылыми түрғыдан жүйелі талдау жасалмады. «Абай дүниетанымы мен оның салалары жайлы мәселе 20-жылдардың басынан бері кейбір мақала зерттеулерде арнайы немесе жанама түрде сөз болып келсе де» [1], соның ішінде Абайдың экономикалық ой-пікірлеріне тіке қатысты арнаулы зерттеулер болмаған екен. Сол себепті «Қазактың ұлы ақыны, ақылшысы, философи, экономисы деп батыл айтуға болатын» [2] Абайдың экономикалық құн көзқарасына саятын айтылымдарына терен назар аударған жөн деп білемін.

Оз заманындағы көшпелі халықтың экономикалық хал-күйін қанық білуі, болыс болып билікке араласуы, мол кітаптар окуы және 1886 ж. Семей статистикалық комитетінде істеп, экономика, статистика, социология мәселелеріне ден коюының бәрі де Абайдың сол тұстың ең көрекен экономисы ретінде көзқарас қалыптастыруына негіз болған. Сонымен бірге Абай жасаған тарихи орта мен өмір практикасы да Абайдың

экономикалық білімінің терендеуіне үлкен себеп болған. Алып айтсақ, XIX ғасырдың екінші жартысында яғни Абай өмір сүрген дәуірде Қазақстандағы «Қалаларда тері илейтін, мал соятын, жұн жуатын, ұн тартатын, тұз кенін алатын сијакты өндірістер тұа бастады. Қалалардың базарлары мен әр жерге орнаған жәрменкелер арқылы сауда қүшіе берді. ... Абай өскен елге жақын үлкен жәрменкесе Қоянды жәрменкесінің 1869 жылы жалпы айналма сомасы жарым миллион сомға жеткен» [3]. Демек ұлы тұлғаның экономика жағындағы білімі, дәл осындағы ортада туып-өсіп, айналасын бақылап, халқымыздың психикасын, салт-дәстүрін, наным-сенімін, шаруашылық жағдайын зерттеу арқылы да терендегендіктен, халқымыздың экономикалық хал-күйін көтеруде әлі де өзіндік маңызын жойған жок.

Абай «жиырма үшінші сөзінде»: «біздін қазақты ондырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш деген бар. Оның қуанышы – елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады... енді жұбаныш – жалғыз біз бе елдің бәрі сөйтіп-ақ жур ғой, көпpen көрген ұлы той, көпpen бірге болса, болды да, деген сөзді жұбаныш қылады», – дейді. Бұны бір халықтың жалпы беттік жабыла іске кірсе алмауындағы, бәсекелесе алмауындағы, орайды игереп білмеуіндегі негізгі кедергі, экономикалық жақтан басқа халықтардан кенже қалуындағы себептердің бірі деген жөн.

Бүгінгі әлемдегі қиянкескі нарық бәсекесі өндірістік, материялдық бәсеке мен осы заманғы білім экономикасы нарық бәсекесін де қамтып жатыр. Заманыма сай жақсы тірлік көремін, дәуірдін даму талабына сәйкесемін деген әрбір азамат, мейлі ол қай көсіптін, кай саланың адамы болсын, үлкен болсын, кіші болсын, Абайдың жоғарыдағы тағылымы қашанда жадында жүрсе, ілгері басудың жолын үйренгендігі есептелмек.

Абай халқымыздың экономикалық құн көзқарасын тұжырымдаған арьдан келе жатқан ішінара мақал-мәтелдерді дұрыс жағынан түсінуге жетектеп, оны халқымыз үшін жақсы жақтан рөл ойнауын дәріптейді. Халықтың төл көшірмелері мен қорытқан тәжірибелері негізінде қалыптасқан мақал-мәтелдерді әррібір кезеңнің сенім-дағдысы

бойынша әр жақтылы түсінуге болады. Сондыктан Абай «жарлы болсан, арлы болма» деген мақалды екі түрлі мағынадан талдайды: бұнда малдұние табуда талғамсыз бол, ардан без деп түсінсе бүкілдей кәте болатынын көрсетеді. Ал мал табу үшін елге жалданып істеуден, немесе кез келген енбек түріне бел шешіп кірісуден арланба дегендік болса «олар кететін іс емес» деп түсіндіреді. Бұл сөзінде тағы «тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адаптация мен іздемек – ол арлы адамның ісі» («жырма тоғызының сөз») деп көрсетіп айтады. Абайдың «есектің артын жусанды мал тап» дейтін де сол болса керек. Бірақ халқымыздың бойында шаштараздық, аспаздық, тігіншілік және басқа да сырт көзге «төмен» бағаланатын түрлі жұмыстарды ауырсынатын, арланатын, бойын алып қашатын, «қолымнан келмейді» деп өзіне сенбейтін дағды мен психика өлі де болса бар... Абай өз кезіндегі осындай жандарға «оқыған халықтарды, техникалық елдерді, мысалға ала отырып, өнерлі жұрттың өнері, қазак елінен озықтығын дұрыс түсіндіреді (4). Бұл халқын кемсіткені емес, үлгі алсын дегені.

Абай «алдау қоспай адаптация мен іздемек – ол арлы адамның өзінде сол» деп белгілі өнермен көсіптенуді ерекше қастерлейді. Мұнда тағы сауда-саттықты арнайы ауызға алғып отыр. «Абайдың адамшылық қасиет, адамгершілік мәселелеріне арналған, сондай-ақ ұлттық мінезіміздің кенеуі кеткен кемшіліктерін көрсететін өлеңдерін оқып отырғаныңызда бүгінгі тірлігіміз еске түседі» (5) дейді С. Әшімбаев. Абай қара сөздерінен бұл тіпті де айқын көрініс тапқан. Абай халықтың малды, дәулетті болуына қарсы болған емес. Экономикалық кірісінің жаландығына, мал мен дәулеттің адаптация мен іздемек – ол арлы адамның өзінде сол» деп белгілі тенденция болған. Сондыктан «ер азығы мен бөрі азығы жолда», мал тапқан ердің жазығы жок» деген мақал бойынша болса, «әйтеуір ұрлық, кулық-сұмдық тіленшілік, соған ұқсаған қылыштың қай-қайсысы болса қылыш жүріп, мал тапса» жігіт адамның жазықты болмайтыны Абай қарсылығын тудырып отыр.

Абай «отыз үшінші сөзінде» ададлық тұрғысынан, колөнермен шұғылдануды, өнерді барған сайын жетілдіре түсуді, ұдайы сырттан үйренуге дағылануды, істеп жатқан көсіпті жол ортада тоқтатып қоймауды, құр мактандың салынбауды, мал дұние жинап, тұрмыс күйді жаксартуды ерекше дәріптеген. Абай айтқан сауда туралы өлшем

бүгінгі бизнес өлеміндегі әділдік, тенденциялардың принципіне сәйкес келсе, тіршілік жолы туралы айтқандары да қазіргі халқымыз үшін құнын жоймайтын сабак.

Қазіргі халықаралық қоғамда саясат мен экономикасы, заттық, материалдық өркениеті мен рухани өркениеті тенденциалардан үлттарға болашағы нұрлы есептелінеді. Сондыктан Абай сауда мәдениеті туралы көзқарастарын сол тұстың өзінде ғылыми түрде ортаға қоя білген.

Абайдың «қырық екінші сөзінде» айтатын «пысықтар» жайына келсек, кезіндегі өзінде бар бір шолағын төпештеп мініп, бір жолғы қарнының тоқтығына мәз болып жүретін малсыз «пысықтар» бүгінгі ауыл өміріндегі кейбір енбекке қыры жок, тапқанына арак ішіп, талтандап жүретін, «топан су тобығынан келмейтін» жастардың көз алдымызға елестетеді. Ал малды «пысықтардың» өз малын бала-шаға, малышларға бақтыра салып, үры-бөрінің жемі ететіндігі, бүгінгі бар байлығының кадіріне жетпей, иглікті іс істете алмай, төгіп-шашип алғатыны ысырапшылдарға, мән-мағынсыз аспа-төктікке қарата айтап жатқан ауыр сын секілді. «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын» дегені де осы болса керек.

Абай тағы бірде «адал көсіп қылып, мал табудың жолын білмейтін адамдардың мал таба қалса, орнымен жұмсай алмайтынын ауыр тіл, ащы ызамен түйреп» (6) олардың «иттікпен тауып, иттікпен айырлатынына» қатты ашынады.

Қазіргі әлемде оқып білім үйренудің, жаңа бір техниканың тетігін менгерудің барлығы да ақшамен тіке қатысып жатады, ежелде де сондай болған. Қытайдың ертедегі философтарының бірі Шаңь яңынан «қамба астыққа толса, адамдар әдел-ибаны билетін болады, киімі бүтін, құрсағы тоқ болса, данқ пен намысты билетін болады» (7) дейтін сөзі бар. Абай өз түсінінде мұны да терең түсінген. Сондыктан «әуелі мал табу керек» «қарны аш кісінің көнілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан болсын» дейді. Міне бұл мал табу мен ғылым үйрену сырттай қаранданда, бір-бірімен тіке байланысты шарттастық жағы да бар дегені.

Мал дұние мен ақшан қаншалық көп болса, күн сайын жаңаланып жатқан алуан техниканы игерудің, ғылым-білім үйренудің орайы мен мүмкіндігі соншалық көп болады. Ал ғылыммен қаруланған адамға мал, ақша табудың жолы да соншалық көп. Бұл бүгінгі күннің, бүгінгі оқыған адамдарының басындағы шындық. Сол себепті де «дұние де өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл

берсеніз» дейді Абай. Білімнің, ғылымның экономикалық құн жарата алатынын айтқаны. Техниканың тетігін игеріп, электрон заманының күрделі де тез даму ауқымына бүгінгі жас үрпактың сәйкесіп кетуін ерекше ескертіп отыргандай. Тұқ болмағанда «ұқсап бак, бір ғалымды көрсөніз» дейді жастарға. Білім үйренуде де бәсекеге болсын дегені.

Абай «алтыншы сөзінде» экономикалық мұдде мәселесін де жақсы сөз етеді. «Ел ішіндегі бірлік, тірлік жөніндегі кате түсініктеге тойтарыс беріп, адаптацияның түсінідегі елдің түсінігінше, «ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса» ол бірлік есептеледі екен. Ал Абай «бірлік тек ақылға бірлік» деп біледі. Заттық мұдде ғана басты орында болып, басқа жақтар елеусіз болса, онда адамдар талғамсыздық-пен «Бір-бірінен пәле іздейді», не «бір-бірін алдаудың амалын іздеседі» дейді. Тек жеке экономикалық мұддені ғана көздең, халықтың материалдық жағдайымен, рухани жан дүниесімен жұмысы болмаудың нәтижесінің де табысты аяқталмайтындығын көрсеткені болса керек.

Алайда Абай «Ат ортақ, ас ортақ, киім, дәулет ортақ» болатын бөліс формасын еш уақытта, ешқандай күштің қалыптастыруы мүмкін емес деп есептейді. Бұл арғы-бергі тарихта дәлелденген шындық. Атап айтсақ, Қытайда XX ғ. 50-ж. сонындағы бар мүлік пен азық-тұлікті ортақтас-тырған «тайқазаннан тамактанудын», Сенсімон-ның «қияли социализмінің» ешқандай экономикалық құн жарата алмағандығы т.б. «тұйық, жалан, табиғи экономика есептелеңтін көшпенді

мал шаруашылығымен құнелтетін қазақ халқы жөнінен алғанда» (9), сол дәүірде, сол ортада тұрып, осыншалық өрелі, өміршөң ой-пікір қозғап, оны халыққа үгіттеуі Абайды үлкен экономист ретінде де таныта алады.

Қорыта айтқанда, Абайдың әдебиет, философия, психология ғылымдары саласындағы ұлы еңбектері секілді экономикалық тағылымдары да өз дәүірінің коғамдық ауқымын, шаруашылық жағдайын, тұрмыс-салт тіршілігін, экономикалық өзгерістерін терең барлау арқылы, оны белгілі тұрғыдан жүйелі ой-пікірге жинақтаған аса құнды тағылым есептеледі. Бұл тағылым бүтін де, келешекте де өз құндылығымен әрқашан жарқырай түседі.

ӘДЕБИЕТ

1. *Мырзахмет М.* Абайтану тарихы. Алматы: Ана тілі, 1994. 154-б.
2. Экономикалық ілімдер тарихы. Алматы: Қазақ университеті, 132-б.
3. *Әуезов М.* Абайтану мәселелері. Үрімжі: Шыңжан халық баспасы, 1993. 96-б.
4. Абайдың қарасөздері. Бежін: Ұлттар баспасы, 1986. 354-б.
5. Абай тағдыры. Алматы: Жазушы, 1986. 104-б.
6. Абай парасаты. Күйтүн: Іле халық баспасы, 1995. 107-б.
7. *Зейнелқазыұлы Ш.* Абайдың психологиялық философиясы. Үрімжі: Шыңжан халық баспасы, 2003. 116-б.
8. Абай шығармаларына баян. Үрімжі: Шыңжан оқуагарту баспасы, 1995. 237-б.
9. Абай өлеңдеріне талдаулар. Үрімжі: Шыңжан халық баспасы, 2002. 21-б.